

terén eredményt érjenek el, úgy kötelességünk őket munkájukban tőlünk telhetőleg támogatni.

Jampel dr. munkája minden tekintetben méltán sorakozik a fent említett Hoffmann-féle művekhez, valamint Jampel röviddel ezelőtt megjelent »Die Wiederherstellung Israels unter den Achämeniden« című munkájához, és megérdemli, hogy minden zsidó, aki a biblia iránt érdeklődik és a modern bibliaexegesis romboló munkáját látja, vele foglalkozzék.¹⁾

Berlin.

DR. KLEIN SÁMUEL.

IRODALMI SZEMLE.

Müller D. H., bécsi egyetemi tanár és világhírű orientalista, mióta egyúttal a bécsi rabbiszemináriumon a szentírásmagyarázat tanára is, a bibliáról jelentős munkákat tett közzé, melyek közt az első helyet két kötetes műve: »Die Propheten in ihrer ursprünglichen Form« (*Bécs*, 1895) foglalja el. Ebben a műben, melyet Schwarz Gábor folyóiratunkban (XIII. 239—248) részletesen ismertetett, Müller új versszak-elméletet állított fel és azt azóta a szentírás több könyvére illetőleg több helyére kisebb-nagyobb sikerrel alkalmazta. Legújabb dolgozata, amely a bécsi rabbiképző idei Értesítőjében látott napvilágot, szintén ebben a körben mozog és ez a címe: »*Komposition und Strophenbau. Alte und neue Beiträge.*« (*Wien*, 1907). 19 fejezetből és 3 héber nyelvű függelékből áll, melyek nemcsak a prófétákra (Ámosz 1—2; Hózséa 8—14; Ezekiel 25; Ézsaiás 47; Maleákhé 2—3), hanem a hagiográfra is (Példabeszédek 1. 5. 8., Jób 4. 6.) vonatkoznak. Ezen kívül szövegkritikai és egyéb észrevételek foglalhatók az iratban, melyek között a legterjedelmesebb:

¹⁾Dr. Jampel műve nagyrészt a M. G. W. J. 1905—6. évfolyamaiban jelent meg. A különnyomat több tekintetben kibővítettett; a függelék, mely az Ahašveroš-palota leírását tartalmazza, csak a különnyomatban olvasható. A különnyomatban néhány, a dolgozat külsejére vonatkozó hiba található, melyek közül csak azt akarjuk feljegyezni, hogy a 112. oldal után következő lap fordítva nyomtatott, azaz 113 h. 114 és 114 h. 113 olvasandó. — 3 l. מִפְּנֵי שְׂדֵרֵי נְטִיב לְצַד מִיָּמִין helyett olv. מִפְּנֵי שְׂדֵרֵי סוּתְרֵין זֶה אֵת זֶה. Ahogy szerző idézi Vajikr. r. 28 és Koh. r. 1. fordul elő.

»Zur Geschichte und Kritik meiner Strophentheorie« (88—131). Ebben szerző némely kritikusával alaposan elbánik. Kifírták a »hibát«, aláírták a nevüket, szóval kiálltak a placzra, kiméletet érdemeltek volna. De hát Müller nem zsidó theológus és lecsap arra, kinél, mint mondja, személyeskedést észlel.

A kisebb adalékok közül kiemeljük a következőket: מִיבֵּנֵי נְעֻמָּה némely helyen (Jer. 6, 20; II. Kir. 20, 13; Ézs. 39, 2; Zs. 133, 2; Én. Én. 4, 10; 7, 10; Kohelet 7, 1), *fűszert* jelent (85—88); רִיחַ קִיָּין (pl. Zs. 79, 18; 89, 25 stb.) »*felborzolt haj*«-at (141—143); נְהוּרָא בְרִיאָא (Makkóth 5a) »*pusztai fény*«-t, délibábot, fata morgana-t (143—144).

A bibliai metrikát, amely most divatos tárgy, nem tanulmányoztuk, a versszak-elméletet sem és nincs róluk ítéletünk. De Müller tudása és éleselméje a sémi nyelvészet és irodalom oly számos területén vált be, hogy bizonyára a szóban forgó kérdésben is hasznosat és maradandó becsű nézetet produkált.

*

Felette érdekes és jelentős *Bischoff E.* legújabb műve: »*Babylonisch—Astrales im Weltbilde des Thalmud und Midrasch*« (Leipzig 1907) 12 képpel. Mindössze 172 lapon és 8 egyenként több pontra oszló fejezetben felette gazdag anyag van itt összehordva, módszeresen feldolgozva és többnyire találóan megvilágítva. Az itt következő fejezetczímek korántsem merítik ki az egész tartalmat. 1. Égi és földi azonosságok (Entsprechung von Himmlischem und Irdischem). 2. A teremtés. 3. A mindenség topografiája. 4. Világ-zoon és világ-szellem. 5. Asztrológia. 6. Csillagszellemelek. 7. Részletek a csillagos világképből. 8. Csillag symbolika.

Mint látjuk, a talmudisták kosmológiai spekulációi képezik a főtartalmat, más szóval a talmudi mystika, a régiek szellemében a talmudi filozófia. Bischoff a régi és új keresztény theologusokkal ellentétben, kik a talmudisták elméleteit és mondásait a »*rabbinischer Aberwitz*« díszjelzővel illették, a rabbik világnézletéről nagy elismeréssel nyilatkozik. Szándékosan teszi műve elejére a következő általános észrevételeket: »*Die altorientalische Anschauung, dass das Irdische im Himmel sein Abbild oder vielmehr sein Urbild habe,*

zeigt sich auf jüdischem Boden mit einer speculativen Begründung ausgestattet, die nicht z. T. älter, sondern auch tiefer ist als die der (damit bisher am häufigsten verglichenen) platonischen Ideenlehre. Ich stelle diese Begründung an die Spitze meiner Darlegungen, weil sie kennzeichnend ist für die Stellung des jüdischen Denkens zur altorientalischen Weltanschauung überhaupt. Diese wird in der Regel soweit beibehalten — nicht »übernommen« — als sie sich mit dem monotheistischen Gedanken vereinigen lässt, im übrigen aber teils fallen gelassen oder stillschweigend abgelehnt, teils ausdrücklich bekämpft. Das Judentum hatte bei seiner Begründung jenes alten Gedankens den Vorteil voraus, dass es einen, allwissenden und allweisen Gott besass, der alles aus dem Nichts erschuf.

A részletekben számos pontban nem követhetjük szerzőt. Nem áll, hogy Jézus parabolái teljesen eredetiek voltak (4., 1. j.). B. és Fiebig azzal argumentálnak, hogy a rabbinikus irodalomban csupán 100 körül akadunk Jézuséhoz hasonló példázatokra. De hát egyébre is csak 100 körül akadunk, mert édes-kevés az, ami a templom elpusztulása előtt élt talmudisták neveihez fűződik, pedig a hagyomány egészében már időszámításunk előtt kialakult volt. Az igazság az, amit nem győzünk eléggé hangsúlyozni, hogy az egyes személyek neveihez fűzött mondások velejükben sokkal régiebbek és csupán azért jelennek meg egyesek nevei alatt, mert az illetők bizonyos körülmények közt alkalmazták, vagy valamely vershez fűzték, vagy valamivel megtoldották, új fordulatot adtak a dolognak s hasonló. Ez áll a hasonlatokra is. 10. 1. j. a 32. exegétikai szabály nem R. Ismaéltól származik, hanem R. Eliezer ben R. Joszé Hagelilitől. B. összetéveszti a 13 szabállyal. — 13 עבירה szót a cenzura tette a talmudba stb. helyett. Nincs tehát helyén, hogy עבודה כוכבים ומזלות mint talmudi adat szerepeljen. 13. 1. hiányzik a lapszám. 16. 1. Rosch ha-schanah 57a sajtóhiba 27a helyett. — Szép gondolat a 19. lapon, hogy zsidó felfogás szerint »a két főteremtés tanánál a lényeg nem az astralis kép, hanem ezen tanok vallás-erkölcsi foglalatja«. — 27. 3. Szichemet nem Juda, hanem Simon és Lévi pusztították el (Gen. 34, 25.) — 44 köv. 1. a lelkek praëxistensek, nem ezeknek égi képviselői.

— 47. 1. hiányzik a forrás (Kohelet). — 50. אל תקרא nem használtatik versek transponálásánál. — 52. 1. (v. ö. 55. 1.) a diffikultált צעדה (Gen. 49. 22.) úgy érthető, hogy eredetileg nőnemű többszám, mint az aram nyelvben (lásd Lambert, Une Série de Qeré Ketib, Paris 1891. p. 6. köv.). — 70. 1. sor Abbaje (3. Jahrh.), helyesebb 4. század első fele; ugyanott Rabba bar Nachmánit, Ab. nevelőatyját is a 3. századba helyezi, a 4. sz. eleje helyett. — 71. »die Tora sei im Nisan... gegeben worden«, olv. Szivan. — 79. 1. v. ö. Ó-zsidó bűvészet 102. lap, hol a hely másképp magyaráztatik. — 80. 3. sor: »Eine in sich begründete Lehre ist ein Lied«. Ez nem helyes fordítása az ismert: גמרא נמור ומרתא תהא — 83. 3. »Ende des 3. Jahrh.« cf. 89 lent és 94 fent ugyanarról a Jehuda bar Simonról »4. Jahrh.« — 92. 7. sor Tehumoth, olv. Tehomoth. — 101. A 12 és 42 betűs istennévhez lásd Ó-zsidó bűvészet 127—129. — A héber szavakban sajtó- és egyéb hibák a következő helyeken bukkantak fel: 13. 2. j.; 14. 2. j.; 20. 3. j.; 21. 3. j. (2); 36. 1. j. דתחלות (?); 52. közepén (cf. 58. 9. sz.); 54. סטין (olv. סרין) és דנים; 67. 1. j. olv. מססיין és אסקוהו; 98. שטוף (ט helyett olv. ת); 111.

A rabbinikus irodalommal való foglalkozás Bischoffban ez irodalom iránt szeretetet ébresztett, a tárgy iránti szeretet pedig minden tudományos alkotás előfeltétele. A lelkes elmélyedés a tárgyba szerzőnket új eredmények találásával jutalmazta. Ezek mellett meglepő nyilatkozatokat találunk az örökösen ócsárolt talmudi rabbikról. Térszűke miatt csupán utalunk az illető lapokra: 67., 79., 87., 109.

*

A modern zsidó pietás kritikája *Obermeyer J.* irata: »Modernes Judentum im Morgen und Abendland« (*Wien—Leipzig* 1907.), amely csak az érdekes hangzás céljából vette fel a »Kelet«-et. Bevezetőleg Montesquieu perzsa levelei mintájára megjelenik egy iráki (babyloniai) arab és egy zsidó Bagdadból, Harun al-Rasid városából, kik nézeteiket elmondják a bécsieknek, egy ízben ünnepnapon — a kávéházban. A bajor származású szerző, ki egy évtizedig Bagdadban élt és jelenleg a bécsi keleti iskolában az arab és perzsa nyelv tanítója, nincs megelégedve a reform templomokkal, kórusaival, kántoraival és rabbijaival. A hitoktatókért sem

lelkesedik, sőt a kötelező hittan eltörlése mellett tör lándzsát, azt állítván, hogy a rossz kalkulus a kitéréshez kergeti a tanulókat, helyesebben mondhatta volna nem tanulókat, kik szüleiket és testvéreiket maguk után húzzák. A bajok, melyeket O. feltár, egytől-egyig ismeretesek, de nem találtunk iratában egyetlenegy gondolatot sem, amely e bajok sanálására alkalmas volna. Szerző ezen nem is töri a fejét. A mű dereka a III. rész, melynek címe: »Der Totenkultus in modernen Judentum« 32—73. Velejében az ezután következő részek (rabbi és előimádkozó, kaddis) is a mazkir és kaddis kérdéseivel foglalkoznak. Nem mondhatnánk, hogy O. történelmi fejtegetései valami újat hoznának, sem azt, hogy kritikája a közkeletű kifogásokon felül emelkednék. Az erősebb vagy gyengébb kitételek a tárgyi bírálatot nem teszik sem erősebbé, sem gyengébbé.

A részletekből kiemelhetjük a következőket. Keleten általában elterjedt a »Zóhar olvasás«. Az egykori »misna-tanulást«, amely Európában még valahogy tartja magát, egészen kiszorította. A tudás (talmud stb.). Keleten is kiveszőben van — Bagdad 40.000 zsidója között alig akadnak talmudtudósok. Szerző a kabbalistikus áramlatot egy emberöltő előtt a Hamagid ismert héber lapban kárhoztatta és ezért őt az általában dicsért türelmes Kelet és rabbijai exkommunikálták (40—48). A legyalázott modern zsidóság és rabbijai ezt nem fogják tenni. A mazkirról szóló fejtegetés főhelye 57—59, hol Szifré s más ismert helyek beszéltetnek meg. Kifogásolja, hogy — nyilvánvaló Bécsben — a szegény halott eltemetésénél pap nem funkcionál, míg a gazdagnál pénzért beszél (80), hogy nincsenek rituális női fürdők (mikve) és hogy egy ismert kántor nem nősült (81—86). Végül kikel (132—143) O. a »fürthi kaddis« ellen. Fürthben ugyanis az árvaház legatumokért az árvákkal kaddist mondat és ezen a réven nagy summákra tett szert. Van szerencsénk Obermeyer urat fővárosunkba meghívni, hogy lássa, hogy nem árvák is »kereskednek« (az ő szavával) a kaddissal. A függelékben (144—165) a bagdadi mohamedán nem rosszul kritizálja az európai kulturembereket, de már előtte európaiak alaposabban megcselekedték ezt és ezentúl is fogják tenni.

Bacher V. egy évtized óta közel 30 dolgozatot — köztük három egész munkát — bocsátott közre a zsidó-perzsa irodalomról (lásd a megbeszélendő munka 2. l., 1. jegyzetét) és ezekkel a zsidó-irodalom törzsébe új ágat oltott be. A két legterjedelmesebb mű az orsz. rabbiképző-intézet Értesítőjében látott napvilágot, az első »Egy héber-perzsa szótár a tizennegyedik századból« 1900-ban, a második »Két zsidó-perzsa költő, Sáhín és Imrán« a folyó évben (*Budapest* 1907), melynek második felét a jövő évi Értesítő fogja közölni. Az előttünk fekvő rész csupán Sáhín életét és költészetét ismerteti a jövő évre maradt három fejezet kivételével.

Sáhín életéről nagyon keveset tudunk. Minden valószínűség szerint Sirázban élt, hol Tudelai Benjámín korában 10,000 zsidó lakott, és a 13. század végén született. Művelt ember volt, ki »igen jól ismerte a zsidó hagyomány irodalmát, járatos volt az arab irodalomban és igen buzgón tanulmányozta perzsa hazájának nemzeti költészetét« (21. lap). Összesen négy könyve ismeretes: *Mózeskönyv*, *Geneziskönyv*, *Ardesir-* és *Ezrakönyv*. Az első három könyv címe Bachertől ered, nem Sáhintól, ki az első kettőt együtt »penta-teuchkommentár«-nak (sarch) jelzi, a harmadikból pedig hiányzik az eleje és így a cím is. A »kommentár« a tóra verses feldolgozása, természetesen költői szabadságokkal agádikus, mohamedán és perzsa forrásokból és bizonyára saját invenczióból. Wessely nem tudta, hogy már 450 évvel előtte a távol Perzsiában is költetett egy Mózes-hősköltemény. A Geneziskönyv 289 fejezetre oszlik, melyek összevéve több mint 8700, a Mózeskönyv 193 fejezetben vagy 10.000 kétsoros verset foglalnak magukban (33 és 37). Az Ardesirkönyv tárgya: Ardesir perzsa király élete és ennek keretében a bibliai Eszterkönyvben elmondott események, tehát királyeposz (40). Az Ezrakönyvnek »a bibliai Ezrakönyvvel majdnem semmi közös tartalma nincs... előtérben áll annak az elbeszélése, hogy miként eszközölték ki Kóresnél a visszatérésre való engedélyt, továbbá Ezra utazása Mózes utódjaihoz... az Ardesirkönyv egyenes folytatásának mondható. Ez utóbbi Ardesir halálával kezdődik; az Ezrakönyv pedig fiának, Kóresnek trónralépésével végződik« (62). (31. lap, 16. sor Sáhín hely. olv. Simeón Chakhám).

Szerző e költői termékek forrásait pontról pontra kimutatja és figyelmeztet azon részletekre, melyeknél a forrást eddig nem találta meg (78, 4; 79, 6; 80, 4; 88, 1; 89, 2; 90, 3 stb.). A jövő évi részben Sáhin exegézise is ismertetve lesz, főképp pedig Imráni költészete. Vajha Bacher e téren is, mint más tereken, hol új utakat tört, követőkre találna saját megalégedésére és irodalmunk üdvére.

*

Már hírt adtunk arról, hogy *Markon I. B.* és *Sarsowsky A.*, szt. pétervári fiatal tudósok a zsidó tudomány számára héber és más nyelveken *Hakedem* névvel új organumot indítanak meg. Az első füzet az irodalmi Hírekben említett német (és külön héber) cím alatt augusztus hóban került ki a sajtó alól. Az összesen 108 lapos füzet (62 héber, 46 német és francia, külön lapszámozással) kilencz dolgozatot (köztük öt héber), négy ismertetést (három héber) és folyóirati szemlét tartalmaz. De nemcsak változatos, hanem tanulságos is. Ime a német tartalommutató:

K. L. Tallqvist, Typen der assyrischen Bildersprache.

L. Blau, Talmudische Aufschlüsse zu Inschriften.

A. Sarsowsky, Babylonisch-biblische Notizen.

Baron D. von Günzburg, Lacabale á la veille de l'apparition du Zohar.

Zeitschriften Revue.

Besprechungen:

K. L. Tallqvist, Neubabylonisches Namenbuch.

I. Klausner, Die messianischen Vorstellungen des jüdischen Volkes usw., (und) *S. Daiches*, Altbabylonische Rechtsurkunden usw., (und) *M. D. Judelewitz*, Die Juden in Babylonien, Bespr. von *A. Sarsowsky* (hebräisch). I. Naharde' á.

W. Bacher, Der jerusalemische Talmud zu den Traktaten Hüllin und Bechôrôth (hebräisch).

A. Sarsowsky, Die Unterjochung von Samaria und Juda nach den Berichten der assyrischen Könige (Texte in hebräischer Umschrift und Übersetzung).

M. Güdemann, Die Bedeutung des Midrasch für die Auslegung der Schrift (hebräisch).

*

Guttman M. encyclopediai művéből, melyet (fent 179—180) bemutatunk, a harmadik füzet hagyta el a sajtót. Majdnem egészen (161—228) a gyásztörvényekről (לגן) szól, melyeknek előadása már a megelőző füzetben kezdődött. A rengeteg anyag 183 alcím alatt áttekinthetően van feldolgozva, úgy hogy mindenki könnyen megtalálhatja azt, a mit keres. A keresést még megkönnyítené, ha ily terjedelmes cikkeknel, melyek kis önálló iratot alkotnak, a cikk elején vagy (esetleg nyomdai szempontból) a végén ábéczésorrendben a megfelelő lapszámokra való utalással adatnék az alcímek listája. Az olvasó nemcsak egyszerre tekinthetné át az egész anyagot, hanem megkíméltetnék a felesleges lapozástól. Ily lista előleges felállítása a szerzőnek is megkönnyítené az elrendezést és kikerülné azt, hogy ugyanarról a tárgyról (pl. jelen esetben a גזירה שבעה stb-ről) kétszer legyen kénytelen beszélni, vagy hogy a cikken belül pótlásokat adjon. Esetleges hiányok is könnyebben szembeötlénének. A jelen cikkben pl. nélkülözünk egy pontot: a gyászszertartások eltérései országok ill. helyek és korok szerint. Ezeknek rövid összeállítása — elég a megfelelő lapokra való utalás — a történelmi kutatás szempontjából felette kívánatos. Szerző rendszerező ügyessége mellett az ily tökéletesbítések nem járnak majd nagyobb fáradsággal.

Egy másik általános kívánság az egész műre vonatkozik. Szerző igen helyesen jár el, midőn lehetőleg a talmud szövegével adja a tételeket, de ismeretes, hogy kiadásainkat a cenzura eltorzította: valamennyi a baseli 1578—80. évi kiadásra megy vissza. Sőt azóta számtalan sajtó- és egyéb hiba által a szöveg még romlottabb lett. Az *editio princeps* (Velence 1520, Bomberg) nagyon ritka és nem áll rendelkezésre, de a Rabbino-vitz דקדוקי סופרים 16 kötetében a traktátusok jó részéhez alkalmas korrektívummal birunk, mert Rabb. nemcsak az első kiadás, hanem a kéziratok (különösen a müncheni kir. könyvtárban őrzött egyetlen létező teljes talmudi kézirat) variánsait is feljegyzi. Ezt a variánsgyűjteményt fruktifikálni kell. A שׁם kitételt pl. (193. lap, 10. sor) nem szabad a szövegben meghagyni, mert mindenütt תלמוד áll. De ez tilos szó volt és azért שׁם-al helyettesítették épúgy mit תני-vel stb. a keresztény cenzorok, illetve zsidó kisegítőik. Talmudkiadásaink az exakt kutatás számára felette ingatag talajt

nyujtanak. A mű még kezdetén áll és így ennek a fenyegető fogyatkozásnak, amely az egész művön áthuzódnék, még idejében elejét lehet venni. A cenzura és a hanyag nyomás szóban forgó pusztításai minden képzeletet felülmulnak.

A füzet részleteinek áttanulmányozására nyári tartózkodási helyünkön hiányzanak az irodalmi eszközök, de futólagos átnézés is meggyőzött bennünket szerző széles olvasottságáról és lelkiismeretes alaposságáról. A 165. lapon felemlíthető lett volna a közszájon forgó és korunkban, sajnos, aktuális tétel: *המאמר עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא* annak konstataálásával, hogy ez seholsem fordul elő és a gyakorlatra befolyással nem lehet. Ily fajta gazdátlan mondás több van, melyeket össze kellene gyűjteni (létezik róluk egy responsum). Az *אבל* cikk után két három-három sorban magyarázott szó után következik *אבן* cikk, amely nincs befejezve. A kő különböző neveinél (230) hiányzik a természeti állapotban levő, faragatlan kő neve: *גויל* (misna Bába B. 1. 1: *גויל נזית*). A 23. pont-hoz (235. lap) 1. Ó-zsidó bűvészet (147. lap). A nyomás a jelen füzetben is dicséretesen korrekt és csupán néhány könnyen javítható sajtóhiba ötlött fel: 186. l., jegyzet 5. sor; 189. lap, 1. sor (1. szó törlendő); 189, 10; 201, 13; 207, 2; 220. l., jegyz. 6. sor.

A hézagpótló és minden méltányos igényeket teljesen kielégítő művet, melynek megjelenése részben már biztosítva van és részben ezentúl lesz biztosítandó, a legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe. Minden rabbinak kitünő segéd-eszköz. Megrendelhető a szerzőnél. Az első kötet (8 füzet) ára 12 korona, ami olcsó ár.

*

Stucken Ed. terjedelmes műve: »Astralmythen. Religionsgeschichtliche Untersuchungen« (Leipzig 1896—1907) most teljes és 657 lapot ölel fel. Az 5 rész — így jelentek meg címei a következők:

- I. Abraham 1—80.
- II. Lot 81—126.
- III. Jakob 127—188.
- IV. Esau 189—430.
- V. Mose 431—657.

Már ez a tábla mutatja, hogy Stuckennak is evés közben jött meg az étvágya. Műve állítólag az egész régi mythológiára nézve »úttörő«. Hasonló úttörők régebben is tündököltek, de csakhamar »befutta az utat hó, céltalanul fut a fakó«. Eleinte St. művéhez »Hebräer, Babylonier und Aegypter« szavakat tette hozzá, de keresés közben másutt, a görögöknél, németeknél stb-nél is talált anyagot, melyért kár lett volna. Pl. József históriájában találja az »Eifersuchtsmotiv«-ot. Ez természetesen elterjedt motívum és St. reá is bukkan mindenütt, hol férfiak és nők éltek. Az egész »vizsgálódás«, úgy látszik, a folklóre kutatás hatása alatt keletkezett. Azok a részletek, melyeket olvastunk, nem keltettek bennünk nagy lelkesedést. De hát, ha az eredmények nem is fognak tovább élni, mint a biblia kutatás hasonló hajtásai, a fényesen kiállított és némely oldalról dicsért mű mint anyaggyűjtemény minden esetre használható.

*

Schipper Ignaz felette fontos és érdekes kérdéssel foglalkozik következő iratában: »Anfänge des Kapitalismus bei den abendländischen Juden im früheren Mittelalter (bis zum Ausgang des XII. Jahrhunderts)«, *Wien-Leipzig* 1907 (Különleny. a »Zeitschr. für Volkswirtschaft, Sozialpolitik u. Verwaltung« 1906. évfolyamából). Buvárlásait a templom elpusztulásával kezdvén, az első eredmény, melyhez Sombart és mások ellenében jut, az, hogy a nyugat-római birodalom megdőltségéig csupán a babyloniai zsidóknál található nagy gazdagság, kik nagybirtok, pénzügyletek és vámbérletek által szedték meg magukat (11. lap). Az alexandriai zsidó vagyon az 5. században (Alarich 409, vandakok 455) elpusztult. A keleti római birodalomban az állam kizsákmányoló adórendszere a zsidókat koldusbotra juttatja és a kereskedelem, főleg az indiai, mindinkább perzsák és arabok kezébe jut. A nyugaton az V—VI. században a zsidók földbirtokosok és földmivelők voltak (13). A VI. század közepén és a VII. században a zsidók nem ismertetnek el többé cives Romaninak és kénytelenek birtokaikat eladni. Spanyolországban csak 694-ben tiltja meg Egica a zsidóknak, hogy földet és házat bírjanak, de 711-ben az arabok a nyugati góthok birodalmának és ezzel együtt zsidóellenes törvényeiknek is véget vetnek (14). A zsidó kapi-

tális alapja »die Grundrente (im weiteren Sinn), die sich bei den bodenbesitzenden Juden akkumulierte. Diese akkumulierte Grundrente, wie auch die nach der Veräusserung des jüdischen Bodens in die Hände der Juden gelangenden grösseren mobilen Vermögen bildeten die Grundlage des späteren Welt-handels, als dessen Träger sich die Juden bis zum Ausgang des X. Jahrhunderts behauptet haben« (15). A keleti kereskedést évszázadokig főképp európai zsidók közvetítik. A 9. században az egész világot bejárják és külön hajóik voltak (16—20). A kazárok fővárosa (Itil) évszázadokig kereskedelmi góczpont volt és részesei maguk a kazárok is (22). Ábrahám ibn Jakob spanyol zsidó arról is tudósít bennünket, hogy lengyel zsidók egyebek közt magyar borral is kereskedtek (23). A velenceiek voltak az elsők, kik a zsidó kereskedőket kiszorítani iparkodtak (10. század közepén). A spanyol zsidók selyemszövéstől és állami hivatalokból gazdagodtak meg a 10. sz.-ban (25). Lassanként a legtöbb országban kiszorítják a zsidókat. Roscher ezt így fejezte ki: »dass sich die Judenpolitik im Mittelalter fast umgekehrt verhält, wie die sonstige wirtschaftliche Kultur« (26). Irata második felében Sch. a zsidók pénzügyleteit ismer-teti. 11. lap, 11. jegyz. Monatsblätter helyett olv. Monats-schrift.

*

Aicher G., katolikus theológus, a »Biblische Studien« XI. kötetének 4. füzetében a következő tanulmányt bocsátja közre: »Das Alte Testament in der Mischna« (Freiburg i. B. 1906). A 181 lapos könyv két részből áll. Az első a misnában előforduló, a bibliára vonatkozó adatokat állítja össze rövid kánontörténet keretében, a másik (ez a fő) a misna exegesisét adja. Aicher a bevezetésben gyón: »Die Beschäftigung mit der jüdischen Literatur ist für uns Christen ein kühles Vergnügen; denn die darin niedergelegten Anschauungen sagen uns nur selten zu. Dieser Abstand des Denkens und Fühlens hat auch zur Folge, dass manches uns auf den ersten Blick nicht verständlich ist«. (IX.) Képzeltető, hogy ilyen szeretet mellett milyen eredmény áll elő.

Az első rész (1—53.) három szakaszra oszlik. 1. Mily állást foglal el a misna a kánonnal szemben? 2. Ismer-e a

misna a biblia egyes könyvei közt lényegre nézve különbséget? 3. Mily tulajdonságai vannak a misna szerint a szent iratoknak? Aicher a misnát említi, de tényleg nem csupán a misna adatairól van szó, hanem a kánon történetére vonatkozó, jól ismert egyéb adatokról is. Új eredményeket nem találunk, szerző eklektikusan járván el, hol az egyik, hol a másik auctor nézetéhez csatlakozik. Felette szkeptikus. Kétkedik pl. a talmud által hagyományozott szerzők hitelességében azért, mert szövegeinkből nincsenek kritikai kiadások (4). Miért hisz akkor egyáltalában a szövegeknek? Kétkedik abban, hogy Josephus ismerte-e a szentírás hármass felosztását (7), sőt azt is tagadja (8), hogy a Szirach prologusában a prófétakanon már nevezve volna. És miért tagadja? Mert a harmadik csoportnak nincs még terminusa. A misna történelmi adatainak nem szabad egyszerűen hinni (22. 1. j.). Szerző kánonelmélete a következő: »Man hatte einen zweifachen Kanon im Sack, den Kanon des Gesetzes und den Buchkanon der Pharisäer. Beide können friedlich nebeneinander bestehen« (36. lent). Eredetiben idéztük, mert sehogysem értjük.

A második rész kielégítő eredményre már azért sem vezethet, mert a tannák exegézise nem a misnából, hanem a midrasból ismerhető meg. A misna a törvényeket halákha alakjában adja, csupán itt-ott maradt meg a midras-alak. Teljesen külső alapon különbséget tesz. A *Schriftenwendung* és *Schriftauslegung* között. Az anyag előadása után kritizálja a misna exegézisét, kifogásolva, hogy az értelmezések nem foglalhatnák a szent szöveg egyszerű értelmében. Ezt katolikus theológus teszi, ki még most is ragaszkodik a »négyféle értelem«-hez. A katolikus bibliakommentárokon mai napig olvasható: »nach dem Literalsinn erklärt«. A katolikus theológus a tannának 2000 év előttre nem engedi meg azt, ami a katolikus theológiának mai napig kötelessége. Egyébiránt az egész modern bibliakritika — nemcsak a püspöki engedélylyel ellátott könyvek — dadogni sem tudna ma, ha a zsidók az egész világ lármája ellenére nem ragaszkodtak volna a betühöz. Aicher ezt is szemükre veti. Részletes bírálatot más helyen adunk.

Grätz saját nagy történetét a nagyközönség számára nem tartotta alkalmas olvasmánynak és maga rendezett népszerű kiadást három kötetben. Ebből a múlt évben gyönyörű kiállítással új kiadás jelent meg Lipcsében (Leiner Oskar), melynek címe: »Volkstümliche Geschichte der Juden in drei Bänden von Dr. H. Graetz.« Az első kötetet Graetz aczélmetszetű arczképe díszíti. A mű a klasszikusoknál szokásos formátummal bír és mindössze 12 koronába kerül.

*

Wendland P., ki a Philo-kiadásnak is részese és a hellenismus legkiválóbb ismerői közé tartozik, fényes tollal írta meg a következő vázlatot: »Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum.« (Tübingen, 1907. Handbuch z. N. Test. her. von H. Lietzmann, 3. Lieferung.) A mai kultúra alapja — *W.* szerint — a kereszténység és a görögség (a hellenismus alakjában, 3. lap). Az előttünk fekvő 6 évben azonban csupán a hellén-római kulturáról van szó. *W.* ugyan azt mondja, hogy a kereszténység nem a pogány kultúra megsemmisítése árán győzött (5), de a bizonyítékokat nem látjuk és *Willamowitz* (*Kultur der Gegenwart*) a VI. századról az ellenkezőt állította. A bevezető fejezet, melyben ez az állítás foglaltatik, a hellenismusnak a rómaiakra és az egyházra való befolyásáról szól. Ezután felette érdekes vázlatok következnek a hellén-római világ szellemi életéről.

Az ősrégi keleti hagyományok a vallás és művészet, sőt még a jog terén is a hellén-római kultúra gyengülésével győzelmesen tör előre (13). A provinciákban talán sohasem halt ki a népies jog. Idevágó munka: »Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht.« — »Dem Herrenvolk der Griechen stehen die von Natur zum Dienen bestimmten Barbaren gegenüber. Sucht doch selbst Aristoteles die Sklaverei durch den Unterschied der Rassen als von der Natur gewollt zu begründen« (5). Ez volt a görögök ősi érzése, melyet Nagy Sándor ki akart küszöbölni. A Stoa stb. ember és ember között nem tett különbséget. »Mann und Weib, Grieche und Barbar, Freier und Sklave werden unter den allgemeinen Begriff der

Menschheit gefasst« (17). Kár, hogy W. nem nevezte meg a forrásokat. Kaufmann a fenti Pál-féle mondást összefüggésbe hozta a mai napig szokásos három ellenkező mindennapi benedikcióval és két görög bizonyítékot is hozott. — A Keleten a hellén kultúra a lakosság fogytával alább száll; a római hódítás, a polgárháborúk, a római oligarchák rablógazdasága s egyéb körülmények az okozói (30). Palesztinát kimutathatólag a rómaiak pusztították el. — »Kynisch-stoisch sind die Themata, dass der Weise allein frei, allein adlig sei« (47). A jegyzetben idézett irodalom mellé állítható a talmudi tétel: אין בן חורין אלא מי שעוסק בתורה. »Die Grundsätze des naturgemässen Lebens führt Musonius (und ähnlich Philo) auf den Gebieten der Kleidung, Wohnung, Ernährung bis ins einzelne, ja ins Kleinliche durch mit einer Lehrhaftigkeit, die das Gebiet der Adiaphora aufs äusserste einschränkt« (ugyanott). A talmud tehát nem állt egyedül idevágó részletes utasításaival. — W. vázlatai még sok más közös vonást juttatnak eszünkbe. Nem ártana egy rendszeres párhuzam felállítása. Az »Ózsidó bűvészet« 118—122. lapjain kimutattuk, hogy szokásban volt több istent egyesíteni a célból, hogy a varázslás hatásosabb legyen. Ilyesmi zsidó körökben is előfordult, és a talmud társítás név alatt tiltja el. Ezt a jelenséget a bűvészpapyrusokból állapítottuk meg. W. művéből látjuk, hogy ez különben is szokásos volt. »In Fällen, wo es nicht möglich schien, den gesamten Wesensinhalt eines fremden Gottes durch einen griechischen oder römischen Namen zu vergegenwärtigen, wird die Ausgleichung vollzogen, indem mehrere Götternamen zusammengefasst werden, um die Summe jenes göttlichen Machtbereiches zu ergeben: Dittenberger Or. inscr. 383., Z. 55: »Ἀπόλλωνος Μίθρου Ἡλίου Ἐρμού καὶ Ἀρτάγνου Ἡρακλέους Ἄρεως« (79 köv., több példával). W. azt hiszi, hogy ez az eljárás a monotheismus eszméjét előmozdította. Az egész sublimálva van W. előadásában, mert itt nem a filozófia, hanem a mágia működött. Ez, mint W. kiemeli, Egyiptomban volt otthonos, »und ihre Propaganda ist zum grossen Teil von dort ausgegangen« (81). Fentidézett munkánkban ugyanezt bizonyítottuk a talmudból és azóta számos más adat említésével kellett ezt hangsúlyoznunk.

»Die epikurische Lehre, die im letzten Jahrhundert der Republik fast die Modephilosophie der Gebildeten war, wird zurückgedrängt und sinkt seit Augustus zur Bedeutungslosigkeit herab« (83). A Keleten Epikuros bölcsészete kétségtelenül Augustus kora után is igen népszerű lehetett, mert Epikur az egyetlen görög bölcsész, kinek nevét a talmud ismeri. Az ő neve a hitetlenség összefoglalása és a zsidó nép nyelvében mint ilyen fogalom mai napig él.

Egyáltalában megkülönböztetendő a műveltek és a nép hite. Benyomásunk az, hogy W. ezt a különbséget negligálta. Vázlatai csak a felsőbb körökre illenek, nem a népre. A Rómából kiutasított bűvészek és khaldeusok, kóklerek és világcsalók közelebb állottak a néphez, mint az összes filozófusok és költők, írók és államférfiak. Ha a világfelforgató új irányt meg akarjuk érteni, akkor a nagy tömegek élet- és gondolkodásmódját kell megismernünk. Ezek között terjedt a keresztény hit, ennek pedig mindahhoz, mit Wendland fényes elmével és széles tudással ecsetel, édes kevés köze lehetett. Nem ismerjük az idevágó klasszikus irodalmat, de ebben az egy pontban kompetenseknek tartjuk magunkat. És ez a punctum saliens.
